

Zamonaviy Tilshunoslikda Diskurs Tushunchasi Va Uning Tahlili

Saidova Muhayyo Umidullayevna¹, Axrorova Muxabbat Xamidovna²

Annotatsiya: Ushbu maqolada diskurs tushunchasi, uning kelib chiqish tarixi va tahlil usullari haqida soʻz boradi. Oʻz navbatida diskurs tushunchasining boshqa sohalarida qoʻllanilishi va hozirgi zamonaviy tilshunoslikda oʻrganilganlik darajasi haqida ham xulosalar beriladi.

Kalit soʻzlar: Diskurs, tahlil, matn, pragmatolingvistika, ekstralingvistika, matn stilistikasi, muhokama.

Bugungi zamonaviy tilshunoslik sohasida diskurs tushunchasi juda keng qoʻllanilmoqda. Bu tushunchani nafaqat tilshunoslikda balki psixologiya, sotsiologiya, semantika, pragmatika kabi sohalarida ham oʻrganilayotganligini kuzatish mumkin. Ushbu sohalarining har biri diskurs tushunchasini oʻziga xos tarzda oʻrganadi va ochib berishga harakat qiladi. Dunyo tilshunosligida matn muammolari tadqiqiga bagʻishlangan ishlarning koʻpchiligida “diskurs” termini bot-bot qoʻllanadi. Bu termin zamonaviy tilshunoslik bilan bir qatorda adabiyotshunoslik, sotsiologiya, siyosatshunoslik, falsafa, mantiq, psixologiya kabi fan sohalarida keng ishlatilib kelinayotgan boʻlsa-da, zamonaviy tilshunoslikning oʻzida ham yagona, koʻpchilik tomonidan eʼtirof etilgan talqini, maʼnosi yoʻq, xilma-xil farqli tushunchalar ifodasi uchun istifoda qilinadi. Baʼzida diskurs atamasi shunchaki tilning amaliy ifodasi sifatida talqin qilinsa (Potter, 2004; Widdowson, 2007), boshqa holatlarda esa u lingvistika obyekti, gapdan kengroq maʼnoga ega til hodisasi (Cameron, 2001) sifatida talqin qilinadi.

Bugungi zamonaviy tilshunoslikda “Diskurs” atamasi juda keng qoʻllanilmoqda. Dastlab “diskurs” va “matn” terminlari ayni bir tushuncha uchun qoʻllangan boʻlsa, keyinroq “matn” yozma kommunikatsiyaga nisbatan, “diskurs” esa ogʻzaki kommunikatsiyaga nisbatan ishlatilgan.² Masalan, golland tilshunoslari T.A. van Deyk va V.Kinchlar “keyingi yillarda bir qator gumanitar va ijtimoiy fanlarda bogʻli nutq yoki diskursni oʻrganishga boʻlgan qiziqish ortgan”ligini taʼkidlar ekan, “diskurs”ni “bogʻli nutq”ning sinonimi sifatida qoʻllaydi. Bogʻli nutq deganda, albatta, matn tushuniladi, koʻrinadiki, “matn” va “diskurs” terminlari teng maʼnoli soʻzlar sifatida ishlatilgan. “Matn” va “diskurs” terminlarini bir-biridan farqli tushunchalar ifodasi uchun qoʻllash ham keng tarqalganligini kuzatish mumkin. Tadqiqotchilar fransuz filologiyasida “diskurs” termini bir-biridan farqli toʻrt xil maʼnoda qoʻllanishini aytadilar.³ A.I.Gorshkov alohida koʻrsatib oʻtganidek, lingvistik adabiyotlarda “diskurs” terminining qatʼiy bir maʼnosi yoʻq, u ifodalaydigan hodisalar diapazoni juda keng, yaʼni “matnning qismi”dan yaxlit “nutq”qacha boʻlgan hodisalarni ifodalash uchun ishlatiladi. Tilni pragmatik nuqtai nazardan tadqiq etishga bagʻishlangan ishlarda diskurs atamasi sakkiz xil maʼnoda qoʻllangan: 1) soʻz muqobili; 2) frazalardan oʻlchami boʻyicha ortadigan birlik; 3) nutq vaziyati hisobga olingan holda fikrning adresatga taʼsiri; 4) suhbat; 5) nutqda soʻzlovchi pozitsiyasi; 6) lisoniy birliklardan foydalanish; 7) fikrning ijtimoiy yoki mafkuraviy cheklangan turi; 8) matn hosil boʻlish shartlarini tadqiq etishga moʻljallangan nazariy qurilmalar. Bu soʻzning maʼnosi fransuzcha discours – “nutq”, “soʻzlash” demakdir.⁴

¹ Associate professor of English linguistics department

² Master degree student, Bukhara State University

³ Xegay V. O ponyatii diskurs // Filologiya masalalari, 2006, N 2 (11), 63-66-betlar.

⁴ Xovanskaya Z.I. Analiz literaturnogo proizvedeniya v sovremennoy fransuzskoy filologii. –M.: Visshaya shkola, 1980.- S.143-144.

⁴ “Diskurs”ning maʼnosi “izchil bayon; suhbat, soʻzlashuv” tarzida ham koʻrsatiladi. Qar.: Milovidov V.A. Tekst, kontekst, intertekst: Vvedenie v problematiku sravnitel'nogo literaturovedeniya. – Tver: TvGU, 1998, s. 39.

Zamonaviy yondashuvlar nuqtai nazaridan, diskurs murakkab kommunikativ hodisa bo‘lib, matnga qo‘shimcha ravishda matnni tushunish uchun zarur bo‘lgan qo‘shimcha lingvistik omillarni (fikrlar, dunyo haqidagi bilimlar, qabul qiluvchining maqsadlari, munosabatlari) o‘z ichiga oladi. "Diskurs" atamasi lingvistika sohasida ham juda ko‘p qo‘llaniladigan atamalardan biriga aylangan. Tarixiy jihatdan bu atama birinchi marta amerikalik tilshunos Z.Xarrisning 1952 yilda nashr etilgan "Diskur tahlili" deb nomlangan maqolasida ishlatilgan. "Diskurs" atamasining to‘liq ko‘lami so‘nggi yigirma yil ichida tilshunoslikda ommalashib bordi.

Tilshunos olim A.Pardaev talqinicha, diskurs bu so‘zlovchi va tinglovchining o‘zaro fikr almashish, bir-biriga ta‘sir ko‘rsatish maqsadida lisoniy va nolisoniy vositalardan o‘zlari eng samarali deb hisoblagan shakl va turda amaliy foydalanish jarayoni hisoblanadi. Diskurs bu – jarayon, insoniy faoliyat turi. U lisoniy va yuzlab nolisoniy omillarning mushtarak shaklda bir maqsad yo‘lida voqelanishidir. Boshqa bir manbada diskurs lotincha “discursus” - muhokama so‘zidan olingan bo‘lib, hissiy, bevosita, intuitiv, ya‘ni muhokama talab bilimdan farqli o‘laroq, muhokama orqali vosita bilan hosil qilinadigan mantiqiy dalil-isbotli bilim demakdir.

Bugungi kunda olimlar “diskurs” atamasini tilning funksional xususiyatlarini o‘rganuvchi sohalari pragmatika va uslubiyat bilan yonma yon tilga olishadi.

Tilni pragmatik nuqtai nazardan tadqiq etishga bag‘ishlangan ishlarda diskurs atamasi sakkiz xil ma‘noda qo‘llangan: 1) so‘z muqobili; 2) frazalardan o‘lchami bo‘yicha ortadigan birlik; 3) nutq vaziyati hisobga olingan holda fikrning adresatga ta‘siri; 4) suhbat; 5) nutqda so‘zlovchi pozitsiyasi; 6) lisoniy birliklardan foydalanish; 7) fikrning ijtimoiy yoki mafkuraviy cheklangan turi; 8) matn hosil bo‘lish shartlarini tadqiq etishga mo‘ljallangan nazariy qurilmalar. Diskurs atamasi matndan farqli o‘laroq, insonning ongi va tafakkuri bilan bog‘liq holda, uning lisoniy manzarasini, tafakkurini aks ettiradi deb hisoblashadi. Shu nuqtayi nazardan, Ingliz tilshunosligida diskurs atamasi muloqotda gap mazmunidan kengroq narsani ifodalovchi, mazmuniga ko‘ra so‘zlovchi “men”i qo‘llanishi bilan bog‘liq, tashkiliy shakliga ko‘ra kommunikantlarning o‘zaro interfaol munosabatini ifodalovchi nutq tushuniladi.⁵

Diskurs lingvistik kategoriya sifatida murakkab va ko‘p qirrali tadqiqot obyekti bo‘la oladi. Uning o‘ziga xosligi bir tomondan, muloqot va nutq, lisoniy axloq o‘rtasida namoyon bo‘lsa, ikkinchi tomondan, matnda aks etishi bilan oraliqlik xarakteriga egaligi bilan izohlanadi. Tabiatiga ko‘ra, diskurs nazariyasi turli ijtimoiy gumanitar fanlarni birlashtiradi, uning yordamida zamonaviy muloqotda paydo bo‘ladigan qator muammolar yechiladi.⁶

Diskurs– ekstralingvistik – pragmatik, ijtimoiy-madaniy, psixologik va boshqa omillar bilan hosil qilingan voqeiy aspektidagi bog‘liq matn. Unda nutq uni hosil qiluvchilarning kognitiv jarayoni bilan bog‘liq ravishda maqsadli ijtimoiy xususiyat kasb etadi. Diskurs bu “voqealarga to‘la hayot”. Shu sababli ushbu atama, “matn” atamasidan farqli o‘laroq eski matnlarga nisbatan ishlatilmaydi. Chunki bunday matnlar jonli hayot bilan bevosita bog‘lana olmaydi. Diskurs nutqqa paralingvistik (mimika, jest) kabi xususiyatlarini ham olib kiradi. Ushbu belgilar nutqqa uning asosiy vazifalaridan biri – suhbatdoshga his-tuyg‘uni (ritmik, referent, semantik, hissiy-bo‘yoqdor,) yetkazishga, illokutiv kuch (undov jestlari, ishontirish) qo‘shishga yordam beradi.⁷ Bu ta‘rifni chuqurroq tahlil qilish jarayonida biz diskurs atamasining nafaqat til hodisasi sifatidagi o‘rnini, balki uning zamonaviy tilshunoslikning yangi bo‘limlari hisoblangan pragmalingvistika va kognitiv tilshunoslik sohasi obyekti sifatida o‘rganilayotganini ham tushunishimiz mumkin. Kognitiv nuqtai nazardan kelib chiqqan holda, kognitiv tilshunoslar til tizimi umumiy kognitiv hodisalarning integratsiyasi deb hisoblashadi. Kognitiv soha, kategoriya, freym, skript, sxemalar va kognitiv rejim kabi tavsiflovchi parametrlar tilni tasvirlashda ajralmas hisoblanadi. Tadqiqot sohasining kengayishi bilan kognitiv tilshunoslik asta-sekin o‘z e‘tiborini bir jumladan butun bir semantik birlikka, yani diskursga qaratadi.

⁵ (Stubbs, 1983).

⁶ Исаева Е.Д. Понятие дискурса в современной лингвистике // <http://vii.sfu-kras.ru/info/public/vii/book/ponyatie-diskursa-v-sovremennoylingvistike-2009>

⁷ Arutyunova N.D. Discourse / Linguistic Encyclopedic Dictionary. M.:Soviet Encyclopedia, 1990. P. 136-137.

Kognitiv tilshunoslarning ta'kidlashicha, diskurs kognitiv hodisalardan iborat. Diskursni o'rganishning asosiy yondashuvi kognitiv tahlildir. Diskursni hosil qilish va undan amalda foydalanish murakkab kognitiv jarayon bo'lib, unda axborot qayta ishlanadi. Boshqacha qilib aytganda, til foydalanuvchilari diskursni hosil qilish uchun turli xil lingvistik va nolingvistik omillar haqida o'ylashlari kerak. Bu murakkab jarayon esa o'z o'zidan diskursning shunchaki ma'no va shakl tuzilmasiga ega oddiy matndan kengroq tushuncha ekanligini ko'rsatib beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqadigan bo'lsak, diskurs atamasi shunchaki matn bilan sinonim sifatida qo'llaniladigan atama emas, balki lingvistik nuqtayi nazardan olam va uning lisoniy manzarasini aks ettiruvchi oyna vazifasini bajaradi. Diskurs atamasi fanlararo o'rganiluvchi murakkab tushunchadir. Shu sababdan ham bugungi zamonaviy tilshunoslikning turli bo'limlari xususan matn lingvistikasi, uslubiyat, pragmalingvistika doirasida o'rganilib tatqiq qilinmoqda. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, diskurs-ko'p qirrali murakkab fenomen va uni birta ta'rif bilan mukammal tavsiflash imkoni mavjud emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Arutyunova N.D. Discourse / Linguistic Encyclopedic Dictionary. M.:Soviet Encyclopedia, 1990. P. 136-137.
2. Brown, G. and G. Yule. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press (Cambridge Textbooks in Linguistics), 1983.
3. Cook, G. Discourse. Oxford: Oxford University Press, 1989
4. Milovidov V.A. Tekst, kontekst, intertekst: Vvedenie v problematiku sravnitel'nogo literaturovedeniya. – Tver: TvGU, 1998, s. 39.
5. Xegay V. O ponyatii diskurs // Filologiya masalalari, 2006, N 2 (11), 63-66-betlar.
6. Xovanskaya Z.I. Analiz literaturnogo proizvedeniya v sovremennoy fransuzskoy filologii. –M.: Visshaya shkola, 1980.- S.143-144.
7. Исаева Е.Д. Понятие дискурса в современной лингвистике //http://vii.sfu-kras.ru/info/public/vii/book/ponyatie-diskursa-v-sovremennoylingvistike-2009
8. Yunusova A.A. INTEGRATING LANGUAGE SKILLS IN TEACHING ENGLISH // Теория и практика современной науки. 2018. №5 (35). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/integrating-language-skills-in-teaching-english>.
9. Yunusova A.A., Abdullayeva N. VISUAL AIDS FOR EFFECTIVE LECTURING // Теория и практика современной науки. 2018. №5 (35). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/visual-aids-for-effective-lecturing>.
10. Mazgutova, D., Brunfaut, T., Muradkasimova, K., Khodjieva, R., Qobilova, G., & Yunusova, A. (2022). Evaluating co-production as a guiding philosophy for EAP teacher training course development. *Journal of English for Academic Purposes*, 57, 101098. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1475158522000182>.

